

## מבחן סוציומטרי לאור ההלכה

אוצר החכמה

לפנינו מבחן סוציומטרי שנתן לחניכים שעברו קורס מקצועי. מטרת הקורס – להכשיר רבנים לכהן במסגרות מיוחדות. השאלות:

1. מי הם שלושת החניכים שהם הכי חברותיים בקורס? נמק.
2. מי הם שלשת החניכים שהם הכי מתאימים לכהן בתפקיד המיועד? נמק.
3. מי הם שלושת החניכים שהם הכי פחות חברותיים בקורס? נמק.
4. מי הם שלושת החניכים שהם הכי פחות מתאימים לכהן בתפקיד המיועד? נמק.

בעת קבלת המבחן נתעוררה לפנינו הבעיה: האין במבחן זה משהו מאיסור לשון הרע ואם כן האם מותר לענות על שאלות כגון אלה. מה דעת ההלכה לגבי מבחן כזה?

**במשנה** במסכת ערכין פרק ג' כתוב: "נמצא האומר בפיו חמור מן העושה מעשה, שכן מצינו שלא נחתם גזר הדין על אבותינו במדבר, אלא, על לשון הרע, שנאמר: "וינסו אותי זה עשר פעמים". וכוונת המשנה שגזר הדין שלא להכנס לארץ היה על חטא לשון הרע של המרגלים ולא על כל החטאים האחרים שחטאו ישראל במדבר.

הבריתא בגמרא (דף ט"ו:) "תניא א"ר אלעזר בן פרטא, בא וראה כמה גדול כח של לשון הרע, מנלן – ממרגלים, ומה מוציא שם רע על עצים ואבנים כך, המוציא שם רע על חברו על אחת כמה וכמה." ובאותו דף (עמוד ב') "אמר ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא: כל המספר לשון הרע, כאילו כפר בעיקר". ואמר ר' יוסי בן זמרא: "כל המספר לשון הרע נגעים באים עליו". ואמר ריש לקיש: "כל המספר לשון הרע, מגדיל עוונות עד לשמים".

**הגמרא** במסכת שבת (דף ל"ג): "דיתיבי רבי יהודה ורבי יוסי שמעון ויתיב יהודה בן גרים גבייהו פתח ר' יהודה ואמר כמה נאים מעשיהן של אומה זו... וכו'. רבי יוסי שתק. נענה רבי שמעון בר יוחאי ואמר: "כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן..." הלך יהודה בן גרים וספר דבריהם ונשמעו למלכות. אמרו: יהודה שעילה יתעלה. יוסי ששתק יגלה לצפורי, שמעון, שגינה, יהרג וכו'... בסוף הגמרא מובא עונשו של יהודה בן גרים שהפכו רשב"י לגל של עצמות.

מהגמרא בערכין רואים אנו את חומרת המספר לשון הרע וממסכת שבת רואים אנו מה גרם לשון הרע של יהודה בן גרים אע"פ שהוא לא סיפר ישירות למלכות, אלא נשמעו דבריו למלכות, בכל זאת נחשב לו זאת כלשון הרע מכאן נראה כי הכותב דבר לשון הרע כאילו אמרו בפיו. הכתיבה גורמת להעביר לשון הרע.

**הרמב"ם** פסק בהלכות דעות פרק שביעי הלכה ה': "אחד המספר בלשון הרע בפני חברו או שלא בפניו. והמספר דברים, שגורמים אם נשמעו איש מפי איש להזיק חברו בגופו או בממונו ואפילו להצר לו או להפחידו הרי זה לשון הרע".

מדברי הרמב"ם יוצא, ש"סיפור" דברים שגורמים היזק לחברו, ולא משנה אם הסיפור בפה או בכתב, נחשב כלשון הרע. ומכאן לכאורה נראה שיש איסור לענות על מבחן סוציומטרי.

**בגמרא** במסכת ערכין דף ט"ז כתוב: "כל מילתא דמיתאמרא באפי תלתא לית בה משום לישנא בישא מאי טעמא חברך חבא אית ליה וחברא דחברך אית ליה".

ז"א שלשון הרע הנאמר בפני שלושה הרי הדבר ודאי יתפרסם ולכן מותר לומר אותו. מכאן שאולי אין בכלל אסור לשון הרע במבחן סוציומטרי מפני שדבר זה נכתב ב"אפי תלתא" (עתיד להתפרסם ולהיקרא ע"י שלושה). וכן פסק הרי"ף במסכת שבת, אלא שהיתר זה כלל אינו פשוט.

רש"י על הגמרא אומר: "נראה שכל ההתר, אם הבעלים (אלו שנאמר עליהם) אמרו בפני שלושה, אז המגלה אותו אינו אומר לשון הרע מפני שהבעלים לא חששו שיתגלה". מדברי רש"י יוצא שאם הבעלים לא סיפרו אין היתר לספר לשון הרע, אף שנאמר בפני שלושה.

הרמב"ם בהלכות דעות פרק שביעי הלכה ה': "אם נאמרו דברים אלו בפני שלושה, כבר נשמע הדבר ונודע ואם סיפר הדבר אחד מן השלושה פעם אחרת אין בו משום לשון הרע והוא שלא יתכוון להעביר הקול ולגלותו יותר". אומר הכסף משנה על דברי הרמב"ם "כלומר שזה שהתרנו היינו שאם יבוא במקרה לדבר בענין אינו אסור לאומרו אבל לא שיתכוון לגלות הדבר יותר". יוצא מדברי הרמב"ם שההתר לספר הוא לאחד מהשלושה רק בדרך מקרה אבל לא שיכוון לגלות יותר.

"החפץ חיים" מסביר (הל' לה"ר כלל ב' ב) שההתר בפני שלושה דוקא "בדבר שאיננו גנאי גמור והדבור שלו יש לו שני פנים" ולכן "אם אמר לפני שלושה יודע ודאי שהדבר יגיע לחברו דחברך חבא אית ליה ולכן יקפיד באמירתו שלא יהיה מינכר מלשונו לשון גנאי".

מכאן מתברר שאין היתר לעשות מבחן סוציומטרי למרות שהנאמר בו עתיד להיוודע לשלושה, ע"פ כל הדעות שהבאנו:

**לדעת רש"י** שההתר "באפי תלתא" הוא כשהבעלים עצמם אומרים הרי שבמבחן הסוציומטרי נאמרים הדברים לא ע"י הבעלים.

**לדעת הרמב"ם** שההתר באפי תלתא הוא כשלא מתכוון להעביר הקול, הרי שבמבחן סוציומטרי ודאי מכוונים להעביר הקול.

**לדעת החפץ חיים** שההתר באפי תלתא, הוא כשאפשר לפרש דבר זה לשני פנים, הרי שבמבחן הסוציומטרי אין אפשרות לפרש הדבר לשני פנים.

החפץ חיים מביא בספרו (כלל ד' הלכה י') מקרים שמותר לספר לשון הרע. **"אם רואה אדם באחד מדה מגונה, כגון גאווה או כעס וכו' נכון לו לספר דבר זה לבנו או לתלמידו ולהזהירם שלא יתחברו עמו כדי שלא ילמדו ממעשיו"**. מהלכה זו ודאי לא נוכל למצוא היתר למבחן סוציומטרי מפני שבהלכה זו מדובר לאפרושי מאסורא בן או תלמיד שיתרחקו מאדם החוטא בעוד שהמבחן לא בא למטרות חינוך (כדי להזהר ממעשי אותו חניך).

**היתר** לכאורה למבחן סוציומטרי אפשר להביא מ"החפץ חיים" (כלל ד', י"א) "ודע עוד עיקר גדול בענינים אלו אם אחד רוצה להכניס את חברו בעניניו כגון לשכור למלאכתו או להשתתף עמו או לעשות שידוך עמו וכל כהאי גוונא אפילו לא שמע עליו עד עתה שום רעה, אפילו הכי מותר לחקור ולדרוש אצל אנשים על מהותו אפילו שיספרו עליו גנות, אפילו הכי מותר, כיון דכוונתו לטובת עצמו לבד כדי שלא יצטרך אח"כ לבוא לידי היזק"...

**"אך מאד יזהר שלא לגזם את הדבר יותר מכפי שהוא יודע את בירור הדבר"**.

לכאורה השואל במבחן הסוציומטרי דומה לאחד שרוצה להכנס עם אדם אחר בעסק או בשדוך ועל כן אין בעניית התשובות משום לשון הרע, כי השואל את השאלות במבחן שואלם כדי לברר מי מבין החניכים אינו מתאים לתפקיד אותו רוצים להטיל עליו, כמו למשל אדם המשתתף בקורס רבנים כנ"ל, ואולי אינו מתאים לתפקיד רצוי לבדוק ולשאול עליו כדי שלא יקבלו בטעות אדם שאינו מתאים לתפקיד זה ויהיה בזה משום הזק (אולי חלול ה').

בכלל י' מגביל החפץ חיים את ההתר. יש להיתר זה שבעה תנאים ורק אם המקרה עומד בכל התנאים האלה מותר לספר הלשון הרע:

- א. שיראה זה הדבר בעצמו ולא ע"י שמועה מאחרים.
- ב. שיזהר מאד שלא יחליט תיכף את הענין בדעתו (לגנאי וחובה)...
- ג. שיוכיח את החוטא מתחילה.
- ד. שלא יגדיל העולה יותר ממה שהיא.
- ה. שיכוון לתועלת, ולא להנות... ולא מצד שנאה.

ו. אם יכול לסובב את התועלת בצורה אחרת – אסור לספר.

ז. שלא יסובב ע"י הסיפור היזק לנידון, יותר מכפי הדין שהיה יוצא

אילו הועד עליו באופן זה על דבר זה בבי"ד.

צריכים אנו לבדוק אם מבחן סוציומטרי עומד בשבעת התנאים האלה.

לגבי תנאי א' – שיראה זה הדבר בעצמו : לפ"ז מותר לכתוב במבחן רק את

הדבר שראה בעצמו ושלא יהיה נזון משמועה כי הרבה פעמים אורה גורמת

מחשבה לא נכונה. כפי שאנו מכירים את המציאות – יש חשיבות רבה

לתנאי זה.

לגבי תנאי ב' – "שיזהר מאד שלא יחליט תיכף את הענין". יש ליזהר מאוד

לפני החלטה משום שלפעמים לנשאל אין די כלים להחליט לגבי השאלות

אותן הוא נשאל במבחן.

(כרב, ספק גדול אם הכותב לא יעבור על תנאי ב').

לגבי תנאי ג' "שיוכיח את החוטא מתחילה" – אין הוא שייך למבחן

הסוציומטרי.

לגבי תנאי ד' "שלא יגדיל העולה" : ההערה שנכתבה בתנאי ב' תופסת גם

כאן. לעיתים קרובות אין די כלים לנשאל לבדוק היטב אם חבריו בקורס

הראויים הם לשמש בתפקיד אותו הם עומדים לקבל ואם יחליט החלטה כל

אוצר החכמה

שהיא אולי יגדיל העולה.

לגבי התנאים ה, ו, שיכוון לתועלת : צריך לבדוק אם אי אפשר לברר הענין

בלא המבחן הסוציומטרי. ושוב נשתמש בדוגמאת המבחן שנערך למשתתפי

קורס הרבנים. ספק אם היתה תועלת במבחן הזה או שהוא ניתן מתוך

סקרנות של צוות המדריכים לשמוע דעות אחדות על המשתתפים בקורס כי

הרי צוות המדריכים ידע על תכונות החניכים פחות או יותר כמו

המשתתפים בו עצמם.

לגבי תנאי ז' שלא יהיה בזה הזק לנידון יותר מכפי הדין : חוזרת על עצמה

ההערה של תנאי ב' האם בי"ד היה מקבל את ההחלטה של החניכים בקורס

וע"י כך היו מנפים אחד או יותר מהמשתתפים ובגלל המבחן אולי נגרם נזק

לאותו אחד יותר מכפי הדין.

לאור הדברים שנאמרו לעיל הרי שבפני נותן המבחן לשקול היטב

במחשבתו האם כ"כ נחוץ מבחן זה והאם מבחן כזה משקף את כל האמת

ולא גורם לשום היזק מיותר : לאחר שהחליט נותן הבחינה כי אכן נחוץ

המבחן עלינו לבדוק האם השאלות במבחן שנערך בקורס הרבנים נשאלו

בצורה המותרת לפי ההלכה (הבאנו אותו בפתיחה). לגבי שתי השאלות

הראשונות שנשאלו במבחן הנ"ל נראה פשוט שאין כלל איסור לענות (מי

הם החברותיים ביותר ומי המתאימים ביותר לכהן בתפקיד) על כך נאמר

בשדי חמד חלק ה' דף 321 "שבח, אין איסור לומר, רב פלוני גדול בתורה

מפלוגי, ואין בזה שום זלזול בכבוד הזולת. ו"השדי חמד" מביא ראיה מהריב"ש שכתב על ר"ת "דרב גובריה בחריפות ובקיאות יותר מהחבורים שקימוהו רבינו חננאל רש"י שאילתות והלכות גדולות". ועוד ראיה ממהריב"ל שכתב "שבדאי הר"ן גדול ממהרא"י בחוכמה ובמנין".

לגבי שאלה 3 שנשאלה במבחן הנ"ל נראה לי שאסור לענות עליה (מי הם השלשה הפחות חברותיים) מפני שאיני מוצא בה תועלת, כי רב יכול להיות טוב אע"פ שהוא לא כ"כ חברותי ואם מישהו חושב שהמצב החברתי של החניך גורם לו לא להיות מתאים לכהן בתפקיד המיועד הרי יענה בתשובה 4 (מי הכי פחות מתאים לכהן כרב המיועד). לגבי שאלה 4 גם עליה אסור לענות כשהיא מנוסחת כך (מי הם שלושת החניכים שהם הכי פחות מתאימים) מפני שאנו התרנו מבחן סוציומטרי בגלל הדמיון שבינו לבין שידוך, ולכן אם אני חושב שיותר משלשה אינם ראויים לכהן בתפקיד המיועד, הרי אני צריך לרשום את כל אלה שלדעתי לא מתאימים לתפקיד, כדי שלא יעשו מלאכתם רמיה. ואם אני חושב שרק אחד לא מתאים לתפקיד, מדוע שארשום עוד שני שמות אחרים שאומנם הם מתאימים אבל במדה פחותה. אנו לא בודקים כאן מי מתאים ומי לא מתאים באופן יחסי, אלא, מי אינו מתאים כלל.

לכן לדעתי צריכה שאלה 4 להיות מנוסחת כך: "מי אלו שלדעת אינם מתאימים לכהן בתפקיד המיועד – נמק".

לאחר כל זאת עדיין נשארת בעיה למי מותר להראות את המבחן ולבדקו. דומה בעיה זו לשאלה שנשאלה את הרב חיים דוד הלוי ומופיעה בספרו "עשה לך רב" חלק א' תשובה מ"ב. "במוסד חינוכי לבנות נתעורר חשש סביר כי התכתבות בין חניכת המוסד לבין בחור עלולה להביא לתוצאות שליליות ביותר. האם רשאים המהנכים לפתוח את המכתבים?"

אחרי פלפול ארוך בנושא חרם דרבינו גרשום מסכם הרב שאם אין שום ברירה מבחינה חינוכית ואי אפשר להסיר המכשול בצורה אחרת יהיה מותר. ומוסיף "אלא שהנני מוסיף תנאי ברור, שאת המכתבים יקרא אך ורק המחנך שלה בלבד תוך ידיעה ברורה שכל מה שיתגלה לו בקריאתם הוא בבחינת סוד שאסור לגלותו לשום אדם".

כמו זה כך גם במבחן הסוציומטרי חייבים לדאוג שהמבחן לא יועבר בין המדריכים השונים אלא רק לידי המדריך המוסמך לענין.

(כפי שראיתי בקורס הנ"ל קבל אחד המדריכים הבכירים מכתב מאחד החניכים על הרגשתו בקורס ומכתב זה פורסם לאחר מכן בין כל המדריכים ללא הצדקה).

- א. אדם צריך להכיר חומרת המספר לשון הרע לפני שיגש להכין מבחן סוציומטרי כדי שלא יכניס בו שאלות מיותרות.
  - ב. אין אפשרות להתיר מבחן סוציומטרי מצד "דבר שנאמר באפי תלתא אין בו לישנא בישא", מפני שראינו לכל שיטות הראשונים שההתר הזה לא כפשוטו, ואין הוא חל בנידון דידן.
  - ג. ההתר לעשות מבחן סוציומטרי דומה לשידוך ולכן צריכים לבדוק אם הוא עומד בתנאים המותרים לומר לשון הרע בשדוך (עין ח"ח כלל י').
  - ד. מבחן זה ייבדק רק ע"י אותו אדם שמוסמך לראותו ולא יועבר בין יתר המדריכים.
  - ה. אם בכל זאת עשו מבחן כזה והחליטו ע"פ המבחן לסלק חניך, צריך לעשות הכל שלא להלבין פניו.
- לגבי המבחן שנערך בקורס הנ"ל יש להעיר:
- א. את שתי השאלות הראשונות שהן לשבח מי הם השלושה החברותיים ביותר והמתאימים ביותר לכהן בתפקיד נראה שאין כלל איסור לענות עליהן.
  - ב. בשאלה השלישית מי הם הפחות חברותיים אין לדעתי שום תועלת בה וע"כ אסור לענות עליה.
  - ג. השאלה הרביעית מי הם השלושה שהם הכי פחות מתאימים לתפקיד אינה מנוסחת כראוי היתה צריכה להשאל כך: "מי אלו שאינם ראויים לכהן בתפקיד המיועד. נמק".
  - ד. צריך לבדוק להיתר שאלה 4. האם בקורס בן חודש ימים כשעוסקים בעיקר בעניינים מקצועיים יכולים להכיר אדם ולומר בודאות שאינו ראוי לכהן בתפקיד כדי לא להפר התנאי המתיר "שלא יחליט תיכף את הענין" או "שלא יגדיל העוולה".
  - ה. כמו כן צריך לבדוק אם ע"פ מבחן זה מחליטים דבר. ואולי ידע המדריכים הוא בדיוק כידע החניכים עצמם וא"כ איזה תועלת יש במבחן. ואם אין תועלת במבחן אין היתר לומר (או לכתוב) לשון הרע.
- וה' יאיר עיני לראות את דרך האמת.